

FRISO WIELENGA

Geschiedenis van Nederland

Van de Opstand tot heden

Boom Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u zich wenden tot de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.

Eerste druk, oktober 2012
Tweede druk, oktober 2013
Derde druk, november 2014
Vierde druk, juli 2017
Vijfde druk, september 2018
Zesde, herziene druk, juli 2022

Omslag: Mijke Wondergem
Foto omslag: Uitsnede schilderij Sierd Geertsma, Wolken, z.j., olieverf op doek, collectie Museum Dr8888, in langdurige bruikleen Gemeente Smallingerland
Foto auteur: Jürgen Peperhowe
Zetwerk: Zeno

© 2012 Friso Wielenga
© oorspronkelijke uitgave: 2012 Philipp Reclam jun. GmbH & Co. KG Stuttgart

ISBN 978 90 244 5281 1
NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

Inhoud

- 1 Inleiding 9
- 2 Oppositie en Opstand. Ontstaan en consolidatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1555-1609) 19
 - Inleiding* 19
 - Economie, financiën en politieke structuur* 23
 - Reformatie* 29
 - Loyaliteit, oppositie en crisis (1555-1566)* 32
 - Radicalisering, mislukte matiging en de weg naar de Republiek (1567-1588)* 39
 - Militaire successen, politieke consolidatie en wapenstilstand (1589-1609)* 54
 - Dynamiek en expansie op economisch gebied* 61
- 3 De Republiek in de Gouden Eeuw 73
 - Inleiding* 73
 - Van het Twaalfjarig Bestand tot de Vrede van Münster (1609-1648)* 75
 - De Republiek rond 1650* 95
 - De 'ware vrijheid' (1650-1672)* 112
 - De terugkeer van Oranje: de Republiek onder Willem III (1672-1702)* 124
 - De economie in de zeventiende eeuw* 134
 - Kunst, architectuur en wetenschap* 147

- 4 Mogendheid van de tweede rang. De neergang van de Republiek in de achttiende eeuw 1 61
 - Inleiding* 161
 - Internationale betrekkingen: het einde van een grote mogendheid* 163
 - Stagnatie in de binnenlandse politiek (1702-1780)* 169
 - Patriottentijd en Oranjerestauratie (1780-1795)* 178
 - Economie in een eeuw van stagnatie en terugval* 185
 - De Bataafse Republiek en de Franse Tijd (1795-1813)* 197

- 5 Van Restauratie naar het liberale tijdperk (1813-1917) 211
 - Inleiding* 211
 - Het mislukte experiment: het Verenigd Koninkrijk (1815-1830)* 213
 - Politieke stilstand en malaise (1830-1848)* 232
 - De grondwetsherziening van 1848* 240
 - Politisering en partijvorming rond schoolstrijd, sociale kwestie en kiesrechtvraagstuk* 246
 - Economische groei en modernisering* 259
 - Een neutrale kleine mogendheid met een groot imperium* 265
 - Staat en natie in de negentiende eeuw* 272
 - De Eerste Wereldoorlog en de Pacificatie van 1917* 278

- 6 Stabiliteit en modernisering: Nederland sinds 1918 287
 - Inleiding* 287
 - Politiek en economie in het interbellum (1918-1940)* 289
 - Zelfstandig en neutraal: de buitenlandse politiek tot 1940* 310
 - Oorlog en bezetting (1940-1945)* 316
 - Tussen politieke vernieuwing en continuïteit (1945-1966/67)* 330
 - Breuk in de buitenlandse politiek en de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog* 339
 - Ontzuiling, protest en polarisatie (1966/67-1982)* 347
 - Koloniaal verleden: de onafhankelijkheid van Suriname en de Zuid-Molukse kwestie* 355
 - Pragmatisme en zakelijkheid onder Lubbers (1982-1994) en Kok (1994-2002)* 360
 - Rechtspopulisme en veranderende politieke 'normaliteit' sinds 2002* 365

7 Slotopmerkingen 385

Noten 399

Kroniek 421

Nawoord 433

Lijst van afkortingen 435

Lijst van kaarten en afbeeldingen 437

Literatuur 439

Personenregister 455

Over de auteur 461

Hoofdstuk 1

Inleiding

Wie vraagt naar het begin van de geschiedenis van een land, wordt vaak gewezen op het uitbreken van een opstand, de proclamatie van soevereiniteit of het moment van internationale erkenning. Voor de Nederlandse geschiedenis komt men met dergelijke antwoorden echter niet ver, en het valt op dat Nederland geen nationale feestdag kent waarop de oprichting van de eigen staat wordt gevierd. De nationale feestdagen van Nederland dateren uit de late negentiende eeuw (eerst Prinsessedag, later Koninginnedag) of uit het midden van de twintigste eeuw (bevrijding van nazi-Duitsland in 1945). Geen enkel heroïsch of symbolisch moment uit de zogenoemde Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), waarin Nederland gestalte kreeg, is uitgegroeid tot een nationale feestdag.

Onbegrijpelijk is dat niet. Aan het begin van de opstand tegen Spanje, in de tweede helft van de jaren 1560, ging het niet om de onafhankelijkheid van een bepaald gebied, maar vooral om het behoud van privileges in een zich centraliserend rijk. Ook toen omstreeks 1580 duidelijk werd dat een afscheiding van een aantal Nederlandse gewesten uit het Spaanse Rijk van Filips II onvermijdelijk was geworden en zich een scheuring van de Nederlanden in een noordelijk

en zuidelijk deel aan het voltrekken was (ongeveer het huidige Nederland en België), ging het nog niet om de zelfstandigheid van een vastomlijnd gebied. Het is bijvoorbeeld opvallend dat in de jaren 1580 de opstandige provincies tot tweemaal toe de eigen soevereiniteit aan buitenlandse vorsten hebben aangeboden. Pas nadat dat mislukt was, trokken de noordelijke gewesten in 1588 de soevereiniteit naar zich toe en ontstond een federaal georganiseerde republiek met zelfstandige provincies en steden. Deze werd bekend als de ‘Republiek der Verenigde Nederlanden’, maar deze naam is nooit officieel aangenomen.¹

Over de uiteindelijke grenzen van dit losse samenwerkingsverband bestond in 1588 nog geen duidelijkheid; deze kristalliseerden zich uit in de jaren 1590, toen, met de militaire successen tegen Spanje, het grondgebied van het huidige Nederland contouren kreeg. Dit gebied consolideerde zich tot 1609, en in de jaren rond 1630 zouden het huidige Noord-Brabant en Zuid-Limburg daar nog aan worden toegevoegd. Met de Vrede van Westfalen (1648) – in Nederland de Vrede van Münster genoemd – werd de oorlog met Spanje beëindigd en de Republiek definitief internationaal erkend als zelfstandige staat.

Dit eindresultaat vertoonde weinig overeenkomsten met de doelstellingen van de Opstand uit de tweede helft van de zestiende eeuw. In die periode zelf werd de term ‘Opstand’ zelfs nog helemaal niet gebruikt. In terugblikken van tijdgenoten en in de eerste geschiedschrijving was sprake van ‘oorlogen’, ‘beroerten’, ‘troebelen’ en ‘elendigheden’. Pas in de achttiende eeuw werd het begrip gemunt, en in de daaropvolgende eeuw ontwikkelde zich daaruit de eigennaam ‘Opstand’. Pas toen ontstond uit die aaneenschakeling van gebeurtenissen, uitgestrekt over vele decennia, één verhaal en kregen die decennia ‘een samenhang, een doel, een eenheid’, aldus Ernst H. Kossmann.² Onder historici bestaat inmiddels overeenstemming dat uit de strijd tussen Nederlandse gewesten en de Spaanse landsheer geheel onvoorzien en onbedoeld twee verschillende staatkundige eenheden in de Nederlanden ontstonden en dat het bij de Opstand in de afzonderlijke provincies en steden veelal om iets anders ging, met al dan niet wisselende voor- en tegenstanders van de Spaanse kroon. De Opstand was volgens Anton van der Lem ‘een lange aaneenschakeling van toevallige en onvoorspelbare gebeurtenissen, van politieke, mili-

taire en economische ketteringreacties'.³ Niet verwonderlijk is dan ook dat herinneringen aan de Opstand vooral lokaal van aard zijn en dat herdenkingen ook vandaag de dag nog beperkt blijven tot plaatselijke gebeurtenissen.

Van protestantse zijde is de Opstand tot in de twintigste eeuw geïnterpreteerd als een doelbewuste nationale strijd om onafhankelijkheid en om vrijheid voor het eigen geloof. Zoals in het volgende hoofdstuk nog zal worden toegelicht, week de historische werkelijkheid af van dit vereenvoudigde, mythische beeld. Ook rond de persoon Willem van Oranje (1533-1584) heeft mythevorming plaatsgevonden. Als 'Vader des Vaderlands' zou hem de 'nationale' onafhankelijkheid steeds voor ogen hebben gestaan en zou hij daar consequent voor hebben gestreden. Ongetwijfeld ontwikkelde hij zich tot leider van de Opstand, hetgeen hij in 1584 met de dood moest bekopen, maar Oranje wilde lange tijd geen breuk met Spanje en zeker geen noord-zuidscheuring van de Nederlandse gewesten.⁴

Dergelijke beelden van de Opstand zijn onderdeel van de nationalistische negentiende-eeuwse geschiedschrijving en allang als onjuist terzijde geschoven. Een aantal opstandelingen pleitten ervoor dat het calvinisme de enig toegestane godsdienst werd, anderen gingen het juist om religieuze tolerantie en om het voor die tijd nieuwe principe van naast elkaar bestaande godsdiensten binnen één bestuurlijk gebied. Stelt men het vraagstuk van de religie centraal, dan is er zelfs aanleiding de strijd te karakteriseren als een burgeroorlog binnen de lage landen, zoals er in die tijd ook in andere Europese landstreken sprake was van godsdienstoorlogen. Plaatst men daarentegen het vraagstuk van de vrijheid centraal, dan dient onderscheid te worden gemaakt tussen degenen die het aanvankelijk ging om het behoud van de eigen (adellijke) privileges, namelijk van oude traditionele vrijheden die in deze periode van centralisering, professionalisering en bureaucratisering in het gedrang kwamen, en degenen die streden voor bevrijding van de 'Spaanse tirannie'.⁵ Daarbij komt dat in de decennialange strijd de motieven en doelen van de vele actoren ook nog eens overlappingsen en verschuivingen te zien gaven.

Met andere woorden: de uitkomst van de Opstand week sterk af van de aanvankelijke intenties en doelstellingen, maar in terugblik is

de Opstand wel de centrale factor in de wording van de Nederlandse staat. Aan het eind ervan was immers sprake van een internationaal erkende Nederlandse Republiek met ongeveer dezelfde grenzen als het huidige Nederland. De Republiek groeide vanaf de late zestiende eeuw uit tot een rijke wereldhandelsmacht met vestigingen op alle continenten. Ook in cultureel en technologisch opzicht was de Republiek in de zeventiende eeuw internationaal toonaangevend. Tijdens de jaren van de Opstand ontstond een wereldwijd Nederlands handelsnetwerk dat sporen naliet die tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn.

De Republiek kende een gecompliceerd patroon van politieke besluitvorming waarbij velen betrokken waren. Zoeken naar overeenstemming, niet het afdwingen van beslissingen, luidde het devies ten tijde van de Republiek. Niet voor niets ontstond in die periode de uitdrukking ‘schikken en plooiën’, een term die nog steeds deel uitmaakt van het Nederlandse politiek-culturele vocabulaire. Daarmee zij niet beweerd dat in de Nederlandse politieke geschiedenis overleg en consensusvorming overheersten – daarvoor zijn er te veel voorbeelden van hard uitgevochten politieke strijd die in dit boek nog uitvoerig aan de orde zullen komen. Waar het hier om gaat is de constatering dat de latere Nederlandse politieke cultuur mede zijn wortels heeft in de jaren van de Opstand en de vroege Republiek. Ook ‘vrijheid’ en ‘tolerantie’ werden ten tijde van de Republiek Nederlandse sleutelbegrippen.⁶

De ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse staat is dus nauw verbonden met de Opstand. De vraag wanneer de vaderlandse geschiedenis ‘begon’ is daarmee echter niet beantwoord, temeer daar een precieze begindatum van de Opstand moeilijk is aan te wijzen. In de nationale geschiedschrijving is het jaar 1568 lange tijd als beginjaar genoemd, verwijzend naar de door Willem van Oranje georganiseerde en mislukte militaire opmars in het gebied der Nederlanden over drie fronten. Inmiddels lijkt het erop dat het jaar vooral is gekozen om – doorrekenend naar het jaar 1648 – te kunnen spreken van een ‘Tachtigjarige Oorlog’ (waarvan dan overigens wel de twaalf jaren van de wapenstilstand tussen 1609-1621 moeten worden afgetrokken).

Vanuit een ander perspectief zou men 1566 als beginjaar kunnen

nemen, omdat de lagere adel toen een smeekschrift bij de landvoogdes Margaretha van Parma indiende met het verzoek de plakkatens tegen ketterij op te schorten en de Staten-Generaal bijeen te roepen. Later dat jaar brak, vooral in de provincies Vlaanderen en Brabant, de zogenaamde Beeldenstorm uit waarbij katholieke kerken ontdaan werden van beelden en schilderijen en de kerkgebouwen werden opgeëist voor de beoefening van het calvinisme. Daarmee was 1566 onmiskenbaar een jaar waarin de gerezen tegenstellingen met de Spaanse landsheer sterk toenamen. Een van de grote kenners van deze periode, A.Th. van Deursen, schrijft dan ook dat in dat jaar de Opstand 'een feit' geworden was.⁷

Op zoek naar een 'beginpunt' van de geschiedenis van Nederland is het precieze aanvangsjaar van de Opstand echter niet eens zo belangrijk. Veel historici die over de Opstand schrijven, beginnen in 1555, het jaar waarin Karel v afstand deed van de keizerlijke troon en zijn zoon Filips II Heer der Nederlanden werd. Het grote standaardwerk over de Republiek van de Britse historicus Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, neemt een langere aanloop. Het begint in het jaar waarin de over de Nederlanden heersende Bourgondische hertog Karel de Stoute overleed en zijn dochter Maria van Bourgondië hem opvolgde en tevens huwde met de Habsburger Maximiliaan van Oostenrijk. De dood van Karel de Stoute leidde niet alleen het einde in van de Bourgondische en het begin van de Habsburgse Nederlanden. Belangrijk is ook dat de Nederlanden zijn dood aangrepen om de door hem ingezette centralisatie voor korte tijd gedeeltelijk terug te draaien. In de eerste helft van de zestiende eeuw zouden onder Karel v echter, krachtiger dan ooit tevoren, eenwording en centralisatie consequent en succesvol worden doorgevoerd. Uitvoerig beschrijft Jonathan Israel deze voorgeschiedenis van de Opstand, hetgeen ook voor de hand ligt voor een omvangrijk werk dat met verve en overtuiging de gehele Nederlandse republikeinse geschiedenis tot 1806 presenteert. Horst Lademacher begint zijn groots opgezette *Die Niederlande. Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung* niet met een concreet jaartal, al komt zijn invalshoek overeen met die van Israel. Ook hij begint bij de laatmiddeleeuwse eenwordingspolitiek van de Bourgondiërs die, na de dood van Maria van

Bourgondië in 1482, werd voortgezet door de Habsburgse dynastie.⁸

Tegen de boven geschetste achtergrond is het gerechtvaardigd om het voorliggende overzicht over de Nederlandse geschiedenis in 1555 te laten beginnen met een korte aanloop vanaf de late vijftiende eeuw.⁹ Literatuur over de 'vaderlandse geschiedenis' sinds de zestiende eeuw is schier onuitputtelijk en het zou te ver voeren om op deze plaats een historiografisch overzicht te bieden. Opvallend is daarentegen het geringe aantal overzichtswerken over een langere periode. De bovengenoemde publicaties van Israel en Lademacher bestrijken weliswaar meerdere eeuwen, maar bieden door hun omvang geen handzaam overzicht. Daarbij komt dat Israel slechts tot 1806 gaat en de late achttiende eeuw zeer summier behandelt, terwijl Lademacher tekortschiet wat de jaren na 1945 betreft. Voor informatie over de periode vanaf de late achttiende eeuw is er Kossmanns tweedelige *De Lage Landen 1780-1980*, en Piet de Rooy schrijft zowel in zijn *Republiek van rivaliteiten* als in zijn *Ons stipje op de waereldkaart* over Nederland sinds ca. 1800.¹⁰ Zeer geslaagd is het overzicht van Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden over de ontwikkeling van politieke instituties, staatsstructuur en economie van de Middeleeuwen tot heden, samengebracht onder de titel *Nederland en het poldermodel*.¹¹ De gehele periode van de prehistorie tot heden wordt overzichtelijk maar beknopt afgedekt in *Een kennismaking met de Nederlandse Geschiedenis* van István Bejczy.¹² Breder van opzet is Christophe de Voogds *Geschiedenis van Nederland*, een boek dat oorspronkelijk werd geschreven voor een Frans publiek en daarom sterk het karakter van een introductie voor buitenlanders heeft.¹³ Uitvoeriger en vooral verhalend is Han van der Horsts succesvolle vuistdikke *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*.¹⁴ James Kennedy publiceerde recent *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, beginnend in de pre-historie en eindigend in de huidige tijd.¹⁵ Van de buitenlandse overzichten is Paul Arblasters overzichtelijke maar summiere *A History of the Low Countries* lezenswaardig, en dat geldt ook voor Michael Norths beknopte *Geschichte der Niederlande*.¹⁶ De geschiedenis van België, Nederland en Luxemburg is beschreven door de Duitse historicus Michael Erbe in *Geschichte des niederländischen Raumes*. Zijn verhandeling over de vroegmoderne tijd is overtuigend geschreven, maar die over de ne-

gentiende en twintigste eeuw teleurstellend en te beknopt.¹⁷ Daarmee zijn de belangrijkste monografieën over de Nederlandse geschiedenis genoemd die een langere tijdspanne omvatten.

Verder zijn er natuurlijk de handboeken en reeksen met bijdragen van meerdere auteurs. In omvang niet te overtreffen maar inmiddels gedateerd, is de vijftiendelige *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*.¹⁸ Toegankelijker is de handzame driedelige Delta-serie *Nederlands verleden in vogelvlucht*, waarin de periode van de middeleeuwen tot de late twintigste eeuw wordt behandeld.¹⁹ Als handboek zeer goed te gebruiken is de onder redactie van J.C.H. Blom en E. Lamberts verschenen *Geschiedenis van de Nederlanden* waarin, net als in enkele andere overzichtswerken, zowel de geschiedenis van Nederland als die van België wordt beschreven.²⁰ Ten slotte dient nog te worden gewezen op het voor een breed publiek geschreven *Verleden van Nederland* dat deel uitmaakte van een gelijknamig multimediacproject.²¹

Alles overziende bestaat er ruimte voor een geschiedenis van Nederland van de Opstand tot heden waarin de nadruk ligt op politiek-staatskundige ontwikkelingen en de sociaaleconomische context daarvan. Het is in deze lacune dat het voorliggende handboek wil voorzien: een qua omvang hanteerbaar overzicht van de vaderlandse geschiedenis vanaf de periode waarin Nederland als geografische, bestuurlijke en politieke eenheid gestalte kreeg. Centraal staat de binnenlandse en buitenlandse politiek, verweven met de grote lijnen van de economische geschiedenis. Beeldende kunst, letterkunde, architectuur en wetenschappen blijven buiten beschouwing, met uitzondering van de jaren van de Gouden Eeuw.

De gekozen periodisering van de geschiedenis sinds de zestiende eeuw komt goeddeels overeen met die in andere overzichtswerken. Na de Opstand en de totstandkoming van de Republiek der Verenigde Nederlanden groeide het land in de zeventiende eeuw uit tot een wereldmacht op economisch, politiek, militair, cultureel en wetenschappelijk gebied (hoofdstuk 2 en 3). Hoe kon een kleine, federale staat met een betrekkelijk losse bestuursstructuur zich ontwikkelen tot een wereldmacht en dat meer dan een eeuw volhouden? Welke politieke en economische omstandigheden maakten dat mogelijk en welke rol speelde de voor de Republiek zo kenmerkende burgerlijke

cultuur met zijn relatief grote religieuze tolerantie? Deze vragen zijn niet te beantwoorden zonder aandacht te schenken aan de internationaal-politieke en economische context. Die komen in dit boek dan ook eveneens uitvoerig aan de orde.

Vanwege de grote betekenis van de zeventiende eeuw voor de Nederlandse geschiedenis krijgt deze periode in dit boek relatief veel aandacht. Tot enkele jaren geleden werd deze fase zonder bedenken als Gouden Eeuw gekarakteriseerd: het betrof immers een tijdperk waarin de Republiek in veel opzichten tot grote bloei kwam. In 2019 kondigde het Amsterdam Museum aan het begrip 'Gouden Eeuw' niet meer te gebruiken en over te schakelen op de neutrale term 'zeventiende eeuw'. De reden daarvoor was dat de benaming Gouden Eeuw te zeer een trotse en nationalistische terugblik zou impliceren en de donkere zijden van die periode zoals slavenhandel en slavernij alsmede armoede in de Republiek zelf terzijde zou schuiven. De historicus Maarten Prak, expert op het gebied van de geschiedenis in deze periode, heeft er terecht op gewezen dat meer aandacht voor de slavernij, koloniale uitbuiting en daarmee samenhangende misdrijven noodzakelijk is, maar dat dat niet tot het terzijde schuiven van het begrip Gouden Eeuw hoeft te leiden. Daarbij gaat het vanzelfsprekend niet om een verheerlijking van deze periode, maar om het feit dat een samenspel van vele factoren de zeventiende eeuw voor Nederland tot een bijzonder tijdperk maakten: met haar religieuze tolerantie, culturele bloei en relatief grote betrokkenheid van burgers bij het bestuur onderscheidde de Republiek zich op verschillende terreinen van andere landen en voor dat onderscheid kan, aldus Prak, het begrip Gouden Eeuw worden gehanteerd. Dat laat natuurlijk onverlet dat aandacht voor de donkere zijden van de nationale geschiedenis – in welke periode dan ook – noodzakelijk is. Tegen deze achtergrond wordt in de voorliggende zesde editie van dit boek ook meer aandacht besteed aan slavenhandel, slavernij en koloniale geschiedenis dan in de voorgaande uitgaven.²²

Van centraal belang voor de zeventiende eeuw is de rol van de stadhouders van Oranje-Nassau, beginnend met de al genoemde Willem van Oranje en eindigend met Willem III die behalve stadhouder in de belangrijkste Nederlandse provincies (1672-1702), ook koning van En-

geland (1689-1702) was. Enerzijds hadden deze stadhouders als militaire opperbevelhebbers een machtige positie en genoten zij op grond van hun afkomst uit de hoge adel groot prestige met dito politieke invloed. Anderzijds werden zij benoemd *door* en waren zij in dienst *van* de provincies, met Holland in de leidende rol. Aldus bestonden in de Republiek ingewikkelde politieke verhoudingen waarin macht en invloed gedeeld moesten worden met wisselende facties van rijke burgers die als regenten de machtige steden bestuurden. De daaruit voortvloeiende conflicten liepen herhaaldelijk hoog op en waren kenmerkend voor de politieke geschiedenis van de vroegmoderne tijd. Toen de Republiek in het midden van de zeventiende eeuw op haar hoogtepunt was, had men in de belangrijkste provincies het ambt van stadhouder zelfs afgeschaft (1650-1672). Ook gedurende een groot deel van de achttiende eeuw was dat het geval (1702-1747).

In vergelijking met de bloeitijd van de zeventiende eeuw wordt de achttiende eeuw beschouwd als een periode van politiek en economisch verval (hoofdstuk 4). Voorbij was de tijd dat de Republiek haar economische en politieke belangen op eigen kracht of in zelf gesmede internationale coalities kon veiligstellen. Van abrupt economisch verval was daarbij geen sprake, wel van een geleidelijke en relatieve achteruitgang die gepaard ging met een onvermijdelijke verzwakking van de internationale positie. Vanaf 1780 was de Republiek niet meer dan een speelbal van vooral Engelse, Pruisische en Franse politiek, uitmondend in de ondergang en de vlucht van de laatste stadhouder in 1795. Daarmee begon een periode waarin Nederland in toenemende mate afhankelijk werd van Frankrijk, eindigend in de inlijving in Napoleons rijk (1810-1813). Werd de buitenlandse politieke positie in deze jaren gekenmerkt door crisis en zwakte, in de binnenlandse politiek was wel degelijk sprake van vernieuwend gedachtegoed en modernisering. Deze ontwikkeling vond in 1798 haar bekroning in de eerste Nederlandse grondwet. Hiermee was de eenheidsstaat een feit en zegevierden de democratische Verlichtingsprincipes. Ook al zouden deze principes in de daaropvolgende jaren weer uit het staatsbestel verdwijnen, aan de eenheidsstaat zou niet meer worden getornd.

Integendeel zelfs, want na de nederlaag van Napoleon in 1813 kreeg

de Nederlandse eenheidsstaat in de negentiende eeuw zijn definitieve gestalte (hoofdstuk 5). Nederland werd een koninkrijk onder het Huis Oranje-Nassau. Aanvankelijk was het samengevoegd met België in het Verenigd Koninkrijk (1815-1830). Daarna ging het verder als Koninkrijk der Nederlanden binnen grenzen die tot op de dag van vandaag vrijwel onveranderd zijn gebleven. Na de liberale grondwetsherziening in 1848 vond sinds circa 1870 een dynamisch proces van industrialisatie, urbanisatie en politieke modernisering plaats. Mijlpaal in deze ontwikkeling was de grondwetsherziening van 1917 waarmee een eind werd gemaakt aan enkele centrale laatnegentiende-eeuwse politieke strijdpunten en de basis werd gelegd voor het twintigste-eeuwse Nederland (hoofdstuk 6). In deze eeuw ontwikkelde het zich van een neutraal, afzijdig en betrekkelijk naar binnen gekeerd land tot een actieve bondgenoot in de Atlantische en Europese samenwerking. Deze breuk werd ingeleid door de Tweede Wereldoorlog, die ook de dekolonisatie van Indonesië tot gevolg had. Met de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949 kwam een einde aan de status van Nederland als belangrijke koloniale mogendheid. Een tweede breuk vond plaats in de jaren 1960, toen traditionele politieke structuren erodeerden, democratisering hoog op de agenda kwam te staan en nieuwe politieke omgangsvormen hun intrede deden. Dit boek wordt afgesloten met de behandeling van de actualiteit van de vroege eenentwintigste eeuw, een periode die – gezien de opkomst van het rechtspopulisme, de verschuivende globale machtsverhoudingen en de crisisverschijnselen binnen de Europese Unie – later waarschijnlijk zal worden beschouwd als het begin van een nieuwe fase. Resumerend worden ten slotte enkele hoofdlijnen uit de Nederlandse politieke geschiedenis van de zestiende eeuw tot heden getrokken (hoofdstuk 7).

Hoofdstuk 2

Oppositie en Opstand. Ontstaan en consolidatie van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1555-1609)

Inleiding

Met het begrip ‘de Nederlanden’ werd rond het midden van de zestiende eeuw een gebied omschreven dat geografisch ongeveer overeenkwam met de huidige Benelux. In politiek opzicht had dat gebied echter nog niet veel meer gemeen dan een gezamenlijke naam op de kaart, en ook juridisch en economisch was er geen sprake van een eenheid. De zeggenschap over de vele staatjes – door de tijdgenoten ‘gewesten’ en ‘provincies’ genoemd – was verdeeld over heersers van diverse pluimage. Rond 1500 regeerde in de meeste zuidelijke gewesten alsmede in Holland en Zeeland Filips de Schone, zoon van Maria van Bourgondië en de Habsburger Maximiliaan van Oostenrijk. In de gewesten Luik en Utrecht zetelden bisschoppen, waarbij de heerschappij van de Utrechtse bisschop zich ook uitstreekte over Drenthe en Overijssel. In het oosten behoorden Gelre en delen van het huidige Limburg toe aan de hertog Karel van Gelre, terwijl in Friesland en Groningen centraal gezag ontbrak.

Onder Karel v, in 1500 geboren als zoon van hertog Filips de Schone en de Spaanse Johanna van Castilië, verenigde zich in deze jaren

een groot Europees rijk. Johanna erfde de Spaanse koninkrijken Aragon en Castilië, maar door de vroege dood van haar man in 1506 en haar eigen geestesziekte ging in 1516 – na het overlijden van de tussentijdse regent, Karels grootvader Ferdinand van Aragon – de Spaanse kroon over op Karel. Het jaar daarvoor had Karel op 15-jarige leeftijd al de regering over de Nederlanden verkregen en in 1519 volgde hij zijn grootvader Maximiliaan van Oostenrijk op als koning van het Duitse Rijk.

Vanaf de jaren 1520 vergrootte hij zijn invloed in de Nederlanden. In 1523 kwam door ingrijpen van Holland een einde aan de onafhankelijkheid van Friesland en in 1528 trok Karel v de wereldlijke macht in het bisdom Utrecht naar zich toe. Daarmee verkreeg hij ook de zeggenschap over Overijssel en Drenthe. In de bisdommen Kamerijk en Luik wist Karel v zich na afspraken met de paus gesteund door kerkvorsten en in de jaren 1530 kwam Groningen onder zijn heerschappij. Met de verovering van Gelre in 1543 volgde de zeventiende provincie, waarna het grondgebied van de Nederlanden in grootte vrijwel overeenkwam met dat van de huidige Benelux. Wel werd dit aaneengesloten gebied onderbroken door het neutrale bisdom Luik, waardoor Luxemburg en gebieden in het huidige Limburg geen gezamenlijke grens met andere Nederlandse gewesten hadden. Daarbij kwam nog een aantal kleinere enclaves, vooral op de grens tussen Holland en Utrecht, en in Gelre. De plannen van Karel v om ook Oost-Friesland en het bisdom Münster bij de Nederlandse provincies te voegen, mislukten. Wel verwierf hij het graafschap Lingen, dat hij eveneens tot zijn Nederlandse bezittingen rekende.

Terecht hebben historici er dan ook op gewezen dat de uiteindelijke Nederlandse oostgrens geenszins ‘natuurlijk’ is en dat het Nederlandse gebied in de jaren 1540 evenmin ‘afgerond’ was.¹ De uitkomst was eerder het toevallige resultaat van erfenissen, oorlogen en conflicten om macht en invloed, waarbij vooral de strijd tussen de Habsburgers enerzijds en Frankrijk en de hertog van Gelre anderzijds van belang waren.² In 1548 besloot de Duitse Rijksdag op verzoek van Karel v de Nederlandse gewesten onder te brengen in een gezamenlijke *Kreits*, een zelfbesturende eenheid binnen het Duitse Rijk. De onderlinge samenhang tussen de gewesten werd daardoor versterkt